

FILOZOFIA NAUKI

kwartalnik

THE PHILOSOPHY OF SCIENCE

quarterly

Tekst jest udostępniony do wykorzystania
w ramach dozwolonego użytku.

KRZYSZTOF BRZECHCZYN*

MIEJSCE METODY PORÓWNAWCZEJ
W TEORII REWOLUCJI THEDY SKOCPOL
PRÓBA EKSPLIKACJI W APARATURZE
POJĘCIOWEJ IDEALIZACYJNEJ TEORII NAUKI

Abstract

THE PLACE OF COMPARATIVE METHODS IN THEDA SKOCPOL'S THEORY OF REVOLUTION
AN ATTEMPT AT AN EXPLICATION WITHIN THE CONCEPTUAL FRAMEWORK
OF THE IDEALIZATIONAL THEORY OF SCIENCE

The aim of this article is to explicate the basic types of comparative methods used in Theda Skocpol's *States and Social Revolution* within the conceptual framework of the Idealizational Theory of Science, and to determine the usefulness and place of the comparative methods in the structure of the idealizational theory. In the introduction, I outline a characterization of comparative-historical sociology. Some classifications of comparative analysis are presented in section 1. An analysis of comparative methods used in Skocpol's theory of revolutions and what methodological discussion it stimulated is outlined in section 2. Section 3 presents the key tenets of the idealizational theory of science and in section 4 the basic types of comparative analysis (parallel, contrast oriented, and macro-causal) are explicated within the conceptual framework of this theory, thus allowing to locate these methods in the idealizational approach to science. In the final section, I consider the status of the theory of revolution developed in historical-comparative sociology in light of the vision of the history of scientific knowledge provided by the idealizational approach to science.

Keywords: idealization, theory of revolution, comparative method, comparative historical sociology, Theda Skocpol

---

Teoria rewolucji społecznej Thedy Skocpol (1979) uznawana jest za jedno z klasycznych ujęć w socjologii historyczno-porównawczej. Książka *States and Social Revolutions* wyznaczyła bowiem dalszy rozwój teorii rewolucji

---

* Zakład Epistemologii i Kognitywistyki, Instytut Filozofii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, ul. Szamarzewskiego 89 C, 50-568 Poznań, brzech@amu.edu.pl.

i stała się przedmiotem ożywionej dyskusji teoretycznej i metodologicznej (Chodak 2012: 152-153, Foran 1997: 228, Goldstone 2003: 62, 65). Warto zatem przyrzeć się nieco dokładniej metodzie stosowanej i w samej teorii rewolucji, i ogólniej w socjologii historyczno-porównawczej.

Wśród prekursorów socjologii historyczno-porównawczej wymienia się Monteskiusza, Tocqueville'a, Marksa i Webera, lecz jako osobna dyscyplina naukowa narodziła się po II wojnie światowej w USA i Europie Zachodniej¹. Według Dennisa Smitha socjologia historyczna

jest badaniem przeszłości w celu odkrycia, w jaki sposób społeczeństwa funkcjonują i się zmieniają. Niektórzy socjologowie są „ahistoryczni”: empirycznie ignorują oni przeszłość; konceptualnie nie rozważają ani czasowego wymiaru życia społecznego, ani historyczności struktur społecznych. Podobnie niektórzy historycy są „asocjologiczni”: empirycznie pomijają sposób, w jaki społeczeństwa różnią się między sobą pod względem procesów i struktury; konceptualnie nie rozważają ani ogólnych własności procesów i struktur, ani ich związków z faktami. Do dzisiaj socjologia historyczna jest uprawiana przez historyków i socjologów, którzy badają wzajemne związki i przenikanie się przeszłości i współczesności, faktów i procesów, działań i struktur. Próbuje oni łączyć wyjaśnienia pojęć teoretycznych, porównawcze uogólnienia i badania empiryczne (Smith 1991: 3).

Według Agnieszki Kolasy socjologia historyczna jest przykładem badań interdyscyplinarnych, a do elementów wspólnych prac z jej zakresu

należy ujmowanie rzeczywistości społecznej jako procesu, podkreślanie roli momentu historycznego oraz tempa i rytmu przekształceń. Na zmianę społeczną składają się liczne, różnokierunkowe procesy o charakterze kumulatywnym. Ta perspektywa podkreśla, że świat nie rozwija się jednotorowo, lecz że sytuacje wcześniejsze istotnie wpływają na możliwe alternatywy rozwoju (Kolasa 1996: 10).

W podobny sposób socjologię historyczną ujmuje Anna Sosnowska, dodając, że do jej charakterystycznych cech należy tendencja do porządkowania materiału empirycznego w postaci budowy modeli (Sosnowska 2004: 42-43).

Smith wyróżnia trzy fazy rozwojowe tej dyscypliny, charakteryzujące się odmiennymi zainteresowaniami badawczymi. Przedmiotem zainteresowania socjologii historycznej w pierwszej fazie, trwającej od początku lat 50. do lat 60., był przebieg modernizacji i industrializacji oraz natura demokratycznego kapitalizmu, a dominującym paradygmatem — funkcjonalizm. W drugiej fazie, trwającej od połowy lat 60. do drugiej połowy 70., wiodącymi zagadnieniami była nierówność, zacofanie, rewolucja i modernizacja krajów trzeciego świata, a rozważania były prowadzone głównie w paradygmacie marksistowskim. W trzeciej fazie, trwającej od drugiej połowy lat 70. do początku lat 90.,

---

¹ Przedstawiając socjologię historyczno-porównawczą, opieram się na: (Abrams 1982), (Kolasa 1996), (Smith 1991) oraz (Sosnowska 2004).

podstawowymi problemami badawczymi była kwestia demokracji, władzy politycznej oraz państw narodowych w procesach globalizacji. W tej fazie trudno jest wskazać jeden dominujący paradygmat badań.

W trzeciej fazie nastąpiła też instytucjonalizacja socjologii historycznej, a dyscyplina ta zyskała samoświadomość metodologiczną i teoretyczną. W 1983 r. przy Amerykańskim Towarzystwie Socjologicznym została założona sekcja socjologii porównawczo-historycznej. W 1976 r. Immanuel Wallerstein założył przy Binghamton University Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations, a w 1984 r. powstało kierowane przez Charlesa Tilly'ego Center for Studies of Social Change przy New School for Social Research w Nowym Jorku. Przejawem rosnącej samoświadomości socjologii historycznej mogą być też liczne prace przedstawiające jej dokonania teoretyczne (Abrams 1982, Skocpol 1984b, Smith 1991, Delanty, Isin 2003) i metodologiczne (Bonnell 1980, Tilly 1981, 1984, Skocpol 1984b, Mahoney, Rueschemeyer 2003, Lange 2013).

Celem artykułu jest przedstawienie i omówienie podstawowych odmian analizy porównawczej wykorzystywanych przez Skocpol w *States and Social Revolutions* w aparaturze pojęciowej idealizacyjnej teorii nauki (ITN). W rozdziale pierwszym pokażę przykładowe klasyfikacje metody porównawczej, by w rozdziale drugim przedstawić analizę porównawczą zastosowaną w *States and Social Revolutions* oraz narosła wokół niej dyskusję metodologiczną. W rozdziale trzecim nakreślę podstawowe idee ITN, by w następnej części w aparaturze pojęciowej tej koncepcji wyjaśnić, na czym polegają podstawowe odmiany analizy porównawczej, oraz określić przydatność tej metody w konstrukcji teorii naukowej budowanej metodą idealizacji. Pozwoli to w ostatnim, piątym rozdziale zastanowić się nad statusem teorii rewolucji rozwijanej w socjologii historyczno-porównawczej w świetle przyjętej w ITN wizji rozwoju nauki.

1. O WIELOŚCI METOD PORÓWNAWCZYCH WYBRANE PRZYKŁADY KLASYFIKACJI

W socjologii historyczno-porównawczej wyróżnia się trzy strategie badawcze decydujące o wyborze podstawowych metod porównawczych: uniwersalizującą, historyczno-interpretacyjną i przyczynowo-analityczną (Kalberg 1994: 3-9, Kolasa 1996: 10-13). W pierwszej z nich wybrana teoria wielkiego zasięgu — z reguły jest to dominująca obecnie w naukach społecznych teoria systemu światowego — służy konceptualizacji wybranych zjawisk historycznych. Przy-

padki badawcze służą testowaniu teorii — operacjonalizacji empirycznej modeli i doprecyzowaniu aparatury pojęciowej. W strategii historyczno-interpretacyjnej zwraca się uwagę na niepowtarzalność opisywanych faktów, intencje i motywacje aktorów oraz kontekst kulturowy opisywanych zjawisk. Unika się formułowania ogólnych praw i zależności. Natomiast w strategii przyczynowo-analitycznej formułuje się wprawdzie generalizacje historyczne i zależności przyczynowe tworzone na podstawie analizy porównawczej, lecz zakres ich obowiązywania ograniczony jest do badanych zjawisk historycznych (Brzechczyn 2007: 38-39).

Tilly (1984: 80-86) zaproponował klasyfikację metod porównawczych opartą na dwóch kryteriach — liczbie porównywanych przypadków (*share of all instances*) i wielości form porównywanego przypadku (*multiplicity of forms*). Liczba porównywanych przypadków może obejmować od jednego do wszystkich przypadków danej formy. Kryterium wielości form zakłada występowanie pojedynczej formy (wszystkie przypadki mają te same cechy) lub wielu form (przypadki należą do różnych form, różniąc się pod względem posiadanych cech). Krzyżując te dwa kryteria, otrzymujemy porównania indywidualizujące, uniwersalizujące, wariacyjne i kontekstowe. Porównanie indywidualizujące traktuje każdy przypadek badawczy jako jedyną w swoim rodzaju formę i stara doszukiwać się w nim cech niepowtarzalnych i oryginalnych. W porównaniu uniwersalizującym zakłada się, że wszystkie badane przypadki należą do jednej formy i poszukuje się ich cech wspólnych. W porównaniu wariacyjnym przyjmuje się, że porównywane przypadki należą do różnych form i poszukuje się cech decydujących o przynależności każdego przypadku do danej formy. W porównaniu kontekstowym zakłada się, że cechy porównywanych przypadków zależą od ich miejsca i funkcji w strukturze wyższego rzędu (Tilly 1984: 83).

Jeszcze wyraźniej rolę założeń teoretycznych widać w podziale Victorii E. Bonnell wyróżniającej ilustracyjną i analityczną metodę porównawczą. W metodzie ilustracyjnej

porównanie przebiega między ekwiwalentnymi przypadkami analizy a teorią czy kategorią. W tej odmianie przypadki porównuje się nie między sobą, lecz ze względu na ich relację do pewnej podstawowej teorii czy kategorii, którą stosuje się do wszystkich porównywanych jednostek analizy (Bonnell 1980: 165).

Z kolei analityczna odmiana porównania

polega na porównywaniu ze sobą ekwiwalentnych przypadków analizy. Porównanie takie prowadzi do wyróżnienia niezależnych zmiennych, które wyjaśniają podobne lub kontrastujące ze sobą wzorce zdarzeń. Badacz zestawia ze sobą ekwiwalentne przypadki analizy, aby wykryć regularności, które można przekształcić w wyjaśniające generalizacje (Bonnell 1980: 164-165).

W ilustracyjnej metodzie porównawczej, w przeciwieństwie do metody analitycznej, badacz dysponuje gotową już teorią, a porównywane przypadki służą jej weryfikacji i określeniu zakresu jej zastosowania. W odmianie analitycznej przyjmuje się, że porównywanie przypadków doprowadzić ma do sformułowania opisującej je teorii.

Inną klasyfikację metod porównawczych zaproponowały Theda Skocpol i Margaret Somers, które wyróżniły: paralelną (*parallel*), kontrastową (*contrast-oriented*) i makrokauzalną metodę porównawczą (*macro-causal*).
Metoda paralelna

służy jako pomocniczy sposób wykazania trafności teorii. Historyczne przypadki są zestawiane, aby pokazać, że teoretyczne argumenty z powodzeniem stosuje się do możliwie wielu przypadków analizy, które powinny potwierdzać daną teorię, jeżeli ma ona obowiązywać. Przypadki są tak dobierane, aby objąć wszystkie możliwości lub reprezentować zakres podtypów lub natężeń danego continuum. Podstawą porównania jest stwierdzenie podobieństwa między przypadkami – takiego podobieństwa, które uzasadnia zastosowanie wobec nich tych samych teoretycznych argumentów (Skocpol, Somers 1980: 176-177).

Ważną cechą tej metody ma być to, że „we wszystkich pracach z paralelnej historii porównawczej teoretyczne modele i hipotezy zostają opracowane przed przystąpieniem do badania przypadków historycznych” (Skocpol, Somers 1980: 177). Z tego względu metoda paralelna przypomina metodę ilustracyjną z klasyfikacji Bonnell.

Innym typem metody porównawczej jest poszukiwanie różnic między porównywanymi przypadkami. Metoda kontrastowa prowadzi do

uwypuklenia niepowtarzalnych cech każdego poszczególnego przypadku i pokazania, w jaki sposób te unikalne cechy wpływają na zrozumienie domniemanych ogólnych procesów społecznych (Skocpol, Somers 1980: 178).

Metoda ta ma cel odmienny od metody paralelnej: stosujący ją badacze „dążą do nałożenia historycznych ograniczeń na ogólne teorie, lecz nie aspirują do sformułowania nowych wyjaśniających generalizacji przez historyczną analizę porównawczą” (Skocpol, Somers 1980: 178).

Wreszcie autorki wyróżniają makrokauzalną strategię porównawczą, która jest kombinacją metody paralelnej i kontrastowej. Z jednej strony uczeni stosujący tę metodę

próbują założyć, że kilka badanych przypadków znajduje się pod wpływem takich samych hipotetycznych przyczyn, chociaż wyróżnione przypadki różnią się pod innymi względami, które wydają się przyczynowo relewantne (Skocpol, Somers 1980: 183).

Z drugiej strony, stosując makrokauzalną analizę porównawczą, badacze mogą

zestawiać ze sobą przypadki, w których występują wyjaśniane zjawisko i jego hipotetyczne przyczyny, z innymi przypadkami („negatywnymi”), w których zarówno zjawisko, jak i przyczyny są nieobecne, chociaż przypadki te pod innymi względami są — na ile to możliwe — podobne do przypadków „pozytywnych” (Skocpol, Somers 1980: 183).

W metametodologicznym komentarzu Skocpol i Somers utrzymują, że makrokauzalna analiza porównawcza ma być zastosowaniem Millowskiej metody zgodności i różnicy (Mill 1962).

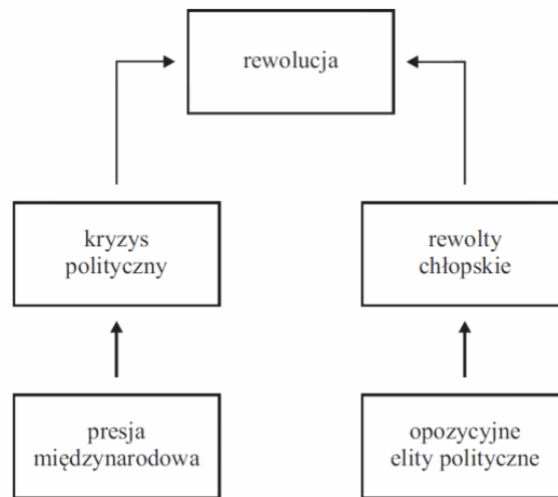
2. WOKÓŁ METODOLOGII *STATES AND SOCIAL REVOLUTIONS*

Rozważmy zastosowanie metody porównawczej w *States and Social Revolutions* Skocpol. Wstępnie proces badawczy można podzielić na trzy etapy:

- (i) sformułowanie problemu badawczego oraz wybór przypadków badawczych będących przedmiotem analizy;
- (ii) poszukiwanie czynników głównych oddziałujących na wybrane przypadki badawcze;
- (iii) testowanie hipotezy o zasadniczym wpływie wyselekcjonowanych czynników na przypadki badawcze przez poszukiwanie przykładów „negatywnych”, w których wprawdzie pewne z wyróżnionych czynników głównych wystąpiły, ale nie doprowadziły do takich samych rezultatów jak w „pozytywnych” przypadkach badawczych.

Ad (i). Problemem badawczym Skocpol jest wyjaśnienie wybuchów rewolucji społecznych, które definiowane są jako „gwałtowne i fundamentalne przekształcenia państw i struktur klasowych społeczeństw, którym towarzyszą odolne rewolty klasowe i które są częściowo przez nie dokonywane” (Skocpol 1979: 4). Skocpol bada przyczyny wybuchu rewolucji we Francji, w Rosji i w Chinach. W społeczeństwach tych miał panować system agrarnej biurokracji składający się z czterech głównych klas czy też grup społecznych: biurokracji, posiadaczy ziemskich, burżuazji i chłopstwa. W systemie takim dokonała się tylko częściowa biurokratyzacja administracji. Władza państwowa dysponowała bowiem zbyt szczupłymi dochodami, aby jednocześnie finansować prowadzenie wojen, dwór oraz opłacać aparat urzędniczy. Władza centralna zmuszona była obsadzać niższe stanowiska w administracji państwowej osobami wywodzącymi się z rodzin posiadaczy ziemskich, przekazując im administracyjną władzę nad chłopstwem. Posiadacze ziemscy wykorzystywali przyznane uprawnienia polityczne do zwiększania ekonomicznej eksploatacji chłopstwa (szczegółowa rekonstrukcja: Brzechczyn 2009, 2013).

Ad (ii). Zwycięska rewolucja była wynikiem bezpośredniego oddziaływania dwóch czynników: kryzysu politycznego państwa oraz masowych rewolt chłopskich. Presja geopolityczna, pogarszając położenie międzynarodowe państw agrarnej biurokracji, prowadziła do kryzysu politycznego. Elity państwowe starały się sprostać wyzwaniom sytuacji międzynarodowej, przeprowadzając reformy rozluźniające związki między władzą polityczną a klasą właścicieli. Działania te prowadziły do wewnętrznego kryzysu politycznego umożliwiającego wybuch chłopskich rebelii. Sojusz opozycyjnych elit politycznych z oddolnymi wystąpieniami chłopskimi pomógł skoordynować działania tej klasy społecznej w skali ogólnospołecznej i wyartykułować odrębną wizję porządku społecznego. Prowadziło to do obalenia władzy państwowej i budowy nowego porządku państwowego (por. Rysunek 1).

Rysunek 1. Graficzne ujęcie modelu zwycięskiej rewolucji społecznej

Ad (iii). Swoją hipotezę Skocpol testuje, rozważając przypadki negatywne, czyli sytuacje społeczne, w których presja międzynarodowa nie doprowadziła do wewnętrznego kryzysu politycznego, a rewolty chłopskie nie przekształciły się w rewolucję społeczną. Pierwszy typ negatywnych przypadków stanowią kraje, w których mimo zewnętrznej presji nie doszło do kryzysu politycznego (Niemcy 1807-1814 i 1848-1850, Japonia 1868-1873 i Wielka Brytania 1640-1689). Skocpol tłumaczy to osobliwościami systemów społeczno-politycznych Japonii i Niemiec oraz odmiennym natężeniem presji geopolitycznej. Japonia i Niemcy były wysoce zbiurokratyzowanymi absolutystycznymi państwami, w których klasa posiadaczy ziemskich została podporządkowana władzy. Wskutek tego

reformy polityczne przeprowadzane przez władzę polityczną nie wywołały kryzysu politycznego. Ponadto Anglia w XVII w. i Niemcy w okresie Wiosny Ludów były poddane presji międzynarodowej określonej przez Skocpol mianem „łagodnej”.

Drugi typ przypadków negatywnych stanowią społeczeństwa, w których – mimo sprzyjających warunków społecznych – lokalne rewolty chłopskie nie przekształciły się w masową rewolucję społeczną. Jest to przypadek Niemiec (1848-1850), Japonii (1868-1873) i Anglii (1640-1689). Autorka analizuje oddziaływanie różnych czynników (np. struktury własności chłopskiej, wzrostu gospodarczego itp.) na zdolności mobilizacyjne chłopstwa. W dwóch pierwszych krajach społeczność chłopska była skutecznie kontrolowana, czy to przez junkrów sprzymierzonych z państwową biurokracją (Niemcy), czy to przez samo państwo (Japonia), co uniemożliwiało przekształcenie lokalnych rewolt w ogólnokrajową rewolucję. Natomiast w Anglii rozpoczęte wcześniej przemiany kapitalistyczne doprowadziły do dezintegracji wspólnot wiejskich, zapobiegając społecznemu wybuchowi mimo pogorszenia się poziomu życia pewnych warstw ludności wiejskiej.

Wyniki swoich badań Skocpol (1979: 155-157) podsumowała za pomocą Tabeli 1:

Państwo	Typ ustroju	Presja geopolityczna prowadząca do kryzysu politycznego	Rewolty chłopskie	Zwycięska rewolucja społeczna
1. Francja	SBAM	umiarkowana	tak	tak
2. Rosja	HBAS	ekstremalna	tak	tak
3. Chiny	SBAS	silna	tak	tak
4. Prusy	HBAS	silna (1807-1814) łagodna (1848)	tak	nie
5. Japonia	HBS	silna: imperialistyczna interwencja	tak	nie
6. Anglia	NBS	łagodna	nie	nie

Tabela. 1. Podsumowanie badań Skocpol (1979). Objasnienia: SBAM – częściowo zbiurokratyzowana monarchia absolutna, HBAS – wysoce zbiurokratyzowane absolutystyczne państwo, SBAS – częściowo zbiurokratyzowane absolutystyczne państwo, HBS – wysoce zbiurokratyzowane państwo, NBS – niezbiurokratyzowane państwo

Zastosowana przez Skocpol metodologia oraz uzyskane wyniki wywołały burzliwą dyskusję trwającą nieprzerwanie od ponad 30 lat. W swoim artykule ograniczę się tylko do przedstawienia jej aspektów metodologicznych (na temat aspektów teoretycznych zob. Brzechczyn 2007, 2009, 2013). Najważniejsze

głosy krytyczne pochodziły od Elizabeth Nichols (1986), Michaela Hechtera i Edgara Kiser (1991), Michaela Burawoya (1989), Rebeki Jean Emigh (1997) i Igora Hanzela (2010: 328-333). Wśród kwestii dyskusyjnych znalazły się:

– rola założeń teoretycznych w analizie porównawczej (Hechter, Kiser 1991: 23-24, Hanzel 2013: 331-332);

– zasadność traktowania rewolucji francuskiej, rosyjskiej i chińskiej jako przypadków podpadających pod ten sam typ rewolucji. Krytycy (Burawoy 1989: 769, Nichols 1986: 177) zwracali uwagę, że za decyzją tą stały pewne ukryte założenia teoretyczne: rewolucję francuską uznaje się z reguły za burżuazyjną, a rosyjską i chińską – za proletariackie;

– brak wyraźnej teorii rewolucji sprawiający, że nie wiadomo, na jakiej podstawie dwa współwystępujące ze sobą czynniki – kryzys polityczny i rewolty chłopskie – uznaje się łącznie za warunek konieczny rewolucji (Nichols 1986: 177);

– wbrew indukcjonistycznym deklaracjom pewne czynniki uwzględnione w analizie, takie jak rewolty chłopskie i kryzys polityczny, „są bardziej uprzywilejowane od innych” (Nichols 1986: 178), mimo że nie były jedynymi czynnikami występującymi we wszystkich trzech rozpatrywanych przypadkach rewolucji²;

– niezgodność deklaracji metodologicznych Skocpol z jej rzeczywistym postępowaniem badawczym (Hechter, Kiser 1991: 14-15, Burawoy 1989: 763, 769, Emigh 1997: 652-653): choć Skocpol deklarowała przeprowadzenie rozumowań indukcyjnych zgodnych z metodą zgodności i różnicy Milla (Skocpol 1979: 36-37, 1984a: 378-379), to w jej postępowaniu badawczym obecne są pewne założenia teoretyczne i rozumowania „dedukcyjne”.

Odpowiedź Skocpol na wspomnianą krytykę była niezbyt przekonująca, ponieważ nie pogłębiła wiedzy na temat miejsca analizy porównawczej w budowie teorii w socjologii historyczno-porównawczej. Z jednej strony autorka twierdziła, że

ostatecznie trzeba podkreślić, że porównawcza analiza historyczna nie zastępuje teorii. Wręcz przeciwnie, może być zastosowana jedynie z niezbędną pomocą teoretycznych kategorii i hipotez. Za pomocą samej metody porównawczej nie można bowiem zdefiniować badanych zjawisk. Nie można jedynie na jej podstawie ani wyselekcjonować właściwych jednostek analizy czy określić, jakie historyczne przypadki winny być badane, ani wskazać wykorzystywanych kausalnych hipotez. Wszystko to musi być dokonane na podstawie makrosocjologicznej wyobraźni, współczesnej debaty teoretycznej

---

² Przykładowo, Rosemary H. T. O’Kane (1995: 20) wskazuje na wojnę domową jako ważny czynnik budowy postrewolucyjnego państwa w trzech analizowanych przez Skocpol społeczeństwach.

i wrażliwości na wzorce danych empirycznych występujące w badanych przypadkach historycznych (Skocpol 1979: 39).

Z drugiej strony, przekonywała, że

argumenty przyczynowe obecne w *States and Social Revolutions* nie pochodzą z jakiejś istniejącej wcześniej teorii rewolucji. Jest to prawdą — i na tym polega wielka zaleta tej książki! W jaki sposób możemy bowiem sformułować nową teoretyczną perspektywę, jeżeli nie pozwolimy przemawiać do nas historycznym konfiguracjom, lecz zawsze będziemy patrzeć na nie przez końskie okulary czy zanieczyszczone soczewki sformułowanych wcześniej teorii? (Skocpol 1986: 190)

Zarazem przyznawała jednak, że pewne elementy rozumowania teoretycznego są niezbędne. Komparatystyka polegać ma na twórczym połączeniu „dedukcji” i „indukcji”. Zgodnie z osobistym wyznaniem Skocpol:

w trakcie lat, które spędziłam, pracując nad argumentacją *States and Social Revolutions*, wędrowałam z historii do hipotez i z powrotem do historii. Po pierwsze, studiując historię porównawczą, odkryłam zadziwiające regularności między mającą być burżuazyjną rewolucją francuską a mającą być „komunistyczną” rewolucją chińską. Następnie sformułowałam wstępne, jeszcze intuicyjne, wnioski o strukturalnych i historycznych warunkach odpowiedzialnych za te regularności. Ostatecznie przekształciłam swoje teoretyczne intuicje w bardziej precyzyjne hipotezy przyczynowe, zmuszając się do zastosowania konsekwentnie zoperacjonalizowanych hipotez do wstępnie wyróżnionych przypadków oraz rozbudowałam swoją historyczną analizę porównawczą do innego pozytywnego przypadku — Rosji — oraz serii negatywnych przypadków będących pod wpływem takich samych warunków jak Rosja, Francja i Chiny (Skocpol 1986: 190).

Dowiedzieliśmy się zatem, na czym polegały związki między teorią a obserwacjami empirycznymi w trakcie pisania książki. Nadal nie wiemy jednak, jak te relacje rekonstruować w socjologii historyczno-porównawczej i jak określić miejsce metody porównawczej w procesie budowy teorii naukowej.

3. PODSTAWOWE IDEE IDEALIZACYJNEJ TEORII NAUKI

Można się zastanawiać, czy dałoby się jakoś inkorporować metodę porównawczą w budowę teorii naukowej metodą idealizacji. W tym celu przedstawie elementarne pojęcia idealizacyjnej teorii nauki (Nowak 1970, 1971, 1974, 1977, 1980, 1996, Nowak, Nowakowa 2000).

Dla ITN podstawowe jest pojęcie wpływu. Wpływ czynnika H na wielkość F zachodzi wtedy, gdy przyjęcie pewnej wartości przez czynnik H wyklucza przyjęcie dowolnego natężenia przez F . Metaforycznie można powiedzieć, że znajdująca się pod wpływem czynnika H wielkość F jest ograniczona w „wy-

borze” natężenia. Zbiór wykluczonych wartości $\varphi_1, \varphi_2, \dots, \varphi_n$ czynnika F nazywamy obszarem wpływu czynnika H na czynnik F i zapisujemy jako $W_F(H)$. Załóżmy, że N_F to liczebność zbioru natężeń czynnika F . Można wyróżnić trzy rodzaje wpływu wywieranego przez czynnik H na czynnik F :

- maksymalny: czynnik H , przyjmując wartość h , wyklucza N_F-1 wartości F , wyznaczając zarazem ściśle, jaką wartość przyjmie F ;
- dominujący: czynnik H , przyjmując wartość h , wyklucza większość natężeń czynnika F ze zbioru N_F ;
- minimalny: czynnik H , przyjmując wartość h , wyklucza mniejszość natężeń czynnika F ze zbioru N_F (w skrajnym przypadku tylko jedno).

Wpływ maksymalny i dominujący jest wywierany przez czynniki określane w ITN jako główne, minimalny — przez czynniki uboczne. Pozwala to zbudować hierarchię wpływu poszczególnych czynników. Powiemy, że czynnik H jest bardziej istotny dla wielkości F od czynnika p wtedy, gdy zbiór wykluczeń natężeń wielkości F ze względu na wpływ czynnika H jest obszerniejszy od zbioru wykluczeń natężeń wielkości F ze względu na działanie czynnika p ³:

$$W_F(H) > W_F(p)$$

Proces konstruowania teorii naukowej przebiega w kilku stadiach, w których badacz:

- i. na podstawie przyjętej *perspektywy ontologicznej* dokonuje podziału czynników na te, które wpływają na wielkość F , i na te, które nie wywierają na nią wpływu, konstruując w ten sposób *obraz przestrzeni czynników istotnych* dla badanej wielkości F ;
- ii. na podstawie przyjętej *perspektywy teoretycznej* określa, jakiego typu czynniki z występujących w obrazie przestrzeni czynników istotnych mogą być *czynnikami głównymi*, a jakie — *czynnikami ubocznymi* dla badanej wielkości;

³ Przedstawiane w celach ilustracyjnych wyjaśnienie wpływu przyjmuje wiele subtelnych założeń, których uwzględnienie nadmiernie skomplikowałoby nasze rozważania. Np. zakłada się, że rozważane czynniki są jednorodnie, co oznacza, że moc wpływu czynników p i H na wielkość F jest niezależna od natężeń, jakie przybiorą determinujące czynniki (Brzeziński i in. 1976: 116-118). Ponadto przyjmuje się, że zakresy wpływów czynników H i p na wielkość F są rozbieżne, czyli że zbory wykluczonych natężeń wielkości F są rozłączne (Paprzycka, Paprzycki 1992). O dyskusji nad definicją istotności czynników w ITN zob. Paprzycka 2005: 88-104, Zajęcki 2013.

- iii. dokonuje hierarchizacji mocy wpływów poszczególnych czynników głównych i ubocznych, budując w ten sposób *obraz struktury esencjalnej* wielkości F ;
- iv. wprowadza założenia idealizujące eliminujące wpływ czynników uznanych za uboczne i formułuje *twierdzenie idealizacyjne* ukazujące zależność wielkości F od działającego na nią czynnika głównego;
- v. uchyla przyjęte założenia idealizujące i stopniowo przez procedurę *konkretyzacji* i *aproksymacji* modyfikuje wyjściowe twierdzenie, ukazując, w jaki sposób wielkość F zależy od czynnika głównego i czynników ubocznych, które modyfikują wyjściową zależność.

Wyjaśnienie, dlaczego wielkość F przybrała określoną wartość na obiekcie O , polega na ukazaniu zależności łączącej F z czynnikami dla niej głównym i ubocznymi.

Procedurą badawczą niezależną od sformułowania twierdzenia idealizacyjnego i jego konkretyzacji jest uadekwatnianie teorii (Nowak 1979). Badacz, odtwarzając czynniki wpływające na wielkość F , buduje obraz zasięgu U struktury esencjalnej tej wielkości. Możliwe jest przy tym popełnienie dwóch typów błędów.

Po pierwsze, badacz może nietrafnie odtworzyć — w założonej przez siebie perspektywie teoretycznej — zakres wpływu wyróżnionych czynników głównych. Wśród nich mogą się bowiem znajdować uniwersalne i lokalne czynniki główne. Te pierwsze są determinantami głównymi w całym uniwersum wielkości F , te drugie — w pewnym tylko zakresie jej uniwersum. Po drugie, badacz może nietrafnie odtworzyć zakres oddziaływania poszczególnych lokalnych czynników głównych wpływających na badaną wielkość F .

Rozpatrzmy rzecz na przykładzie. Zbiór U wszystkich obiektów, którym przysługuje wielkość F z jakimś natężeniem, tworzy uniwersum danej wielkości. Załóżmy, że w uniwersum tym można wyróżnić pewne określone podzbiory $Z_1, \dots, Z_n$. Zbiory te są F -gatunkami, a suma F -gatunków mających te same czynniki główne tworzy rodzaj danej wielkości w określonym zakresie. Poszczególne F -rodzaje różnią się między sobą czynnikami głównymi (dla uproszczenia przyjmujemy, że w strukturze esencjalnej rozpatrywanej wielkości występują tylko dwa), natomiast F -gatunki należące do tego samego rodzaju i mające zatem takie same czynniki główne różnią się między sobą czynnikami ubocznymi. Rozróżnienie to można zilustrować następująco:

$$\begin{array}{ccc}
 S_{Z_1}^F: A, C & S_{Z_2}^F: A, B & S_{Z_3}^F: A, B \\
 A, C, B, d & A, B, C, d & A, B, d, e
 \end{array}$$

Każdy ze zbiorów Z_1, Z_2, Z_3 jest F -gatunkiem. Ponadto, czynnik F ma dwa F -rodzaje. Rodzaj R_1 jest identyczny z klasą Z_1 , a rodzaj R_2 jest tożsamy z sumą klas Z_2 i Z_3 . Czynniki główne A i B występują łącznie w zakresach Z_2 i Z_3 , a czynniki główne A i C — w zakresie Z_1 wielkości F . Czynnik A jest uniwersalnym czynnikiem głównym, ponieważ występuje w całym uniwersum wielkości F , a czynniki główne B i C są lokalnymi czynnikiem głównymi występującymi w pewnych zakresach badanej wielkości F .

Przy odtwarzaniu zasięgu wpływu czynników głównych badacz może popełnić trojaki rodzaj błędy: (i) uznać uniwersalny czynnik główny za lokalny, (ii) uznać lokalny czynnik główny za uniwersalny oraz (iii) błędnie odtworzyć zasięg działania lokalnego czynnika głównego. Rozpatrzmy po kolei wyróżnione przypadki błędów na naszym przykładzie. Gdy badacz uzna, że czynnik A jest lokalnym czynnikiem głównym, to tym samym czynnik A w jakimś zakresie (np. w Z_3) wielkości F będzie czynnikiem ubocznym i umieszczony zostanie w obrazie struktury esencjalnej na drugim poziomie istotności, a na pierwszym poziomie występować będzie tylko czynnik B . Wówczas obraz struktury esencjalnej wielkości F w zakresie Z_3 będzie wyglądał następująco:

$$O(S^F_{Z_3}): B \\ B, A, d, e$$

Gdy badacz uzna, że lokalny czynnik główny B jest uniwersalnym czynnikiem głównym, to w zakresie Z_1 wielkości F czynnik ten będzie determinantą główną i występować będzie na pierwszym poziomie istotności. Na tym poziomie występować będą trzy czynniki: A , C i B . Graficznie obraz struktury esencjalnej wielkości F w zakresie Z_1 będzie wyglądał następująco:

$$O(S^F_{Z_1}): A, C, B \\ A, C, B, d$$

Gdy badacz uzna, że lokalny czynnik główny C jest determinantą główną dla wielkości F w zakresie Z_1 (trafnie) i Z_2 (nietrafnie), to w obrazie struktury esencjalnej wielkości F w zakresie Z_2 na pierwszym poziomie istotności występować będą trzy czynniki główne: A , B i C , a na drugim — czynnik uboczny d . Graficznie obraz struktury esencjalnej wielkości F w zakresie Z_2 będzie wyglądał następująco:

$$O(S^F_{Z_2}): A, B, C \\ A, B, C, d$$

Metoda porównawcza przydatna jest zatem w trzecim stadium budowy teorii idealizacyjnej. W dwóch pierwszych stadiach badacz, przyjmując perspektywę ontologiczną i teoretyczną, określa, jakie czynniki oddziałują na ba-

dane zjawisko oraz jaki ich typ (np. materialistyczne, idealistyczne itp.) należy uznać za główny. Zanim jednak przystąpi do konstrukcji obrazu struktury esencjalnej, musi zdecydować, czy wyróżnione czynniki główne są uniwersalne, czy też lokalne, oraz określić zasięg oddziaływania poszczególnych lokalnych czynników głównych w interesującym go zakresie wielkości F . Metoda porównawcza pozwala wyselekcjonować z puli czynników głównych wskazywanych przez perspektywę teoretyczną te czynniki, które wpływają na wielkość F w interesującym badacza zakresie. Pozwala to zbudować obraz struktury esencjalnej badanej wielkości.

4. STRATEGIE ANALIZY PORÓWNAWCZEJ. PRÓBA EKSPLIKACJI W APARATURZE POJĘCIOWEJ IDEALIZACYJNEJ TEORII NAUKI

Przedstawmy zatem eksplikację paralelnej, kontrastowej i makrokausalnej analizy porównawczej w aparaturze pojęciowej idealizacyjnej teorii nauki i określmy ich miejsce w budowie teorii naukowej.

Założmy, że badacz chce wyjaśnić, dlaczego wielkość F określona na dwóch obiektach O_1 i O_2 przybrała wartość n . Zanim zdecyduje się na wybór strategii porównawczej, wstępnie określa to, czego będzie szukał. W pierwszym stadium budowy teorii na mocy założonej perspektywy ontologicznej określa, jakie czynniki wpływają na badaną wielkość F , a jakie są dla niej nieistotne. W drugim stadium badacz określa, jakiego typu czynniki mogą być czynnikami głównymi dla badanego zjawiska. Po ustaleniu puli czynników głównych wysuwa hipotezę, czy wielkość F określona na dwóch obiektach należy do jednego, czy do dwóch F -rodzajów, tzn. czy podlega oddziaływaniu jednego, czy dwóch odrębnych czynników głównych. Jeżeli badacz uzna, że wielkość F określona na O_1 i O_2 należy do dwóch odrębnych F -rodzajów, to zastosuje kontrastową metodę porównawczą. Jeżeli uzna, że do jednego F -rodzaju — zastosuje paralelną metodę porównawczą.

Przypatrzmy się temu dokładniej. Badacz określił pulę czynników głównych dla wielkości F na dwóch obiektach O_1 i O_2 . Są to: $A, B, C, D, E, G, H, I, J$. Następnie uznał, że wielkość F na obiektach O_1 i O_2 należy do dwóch odrębnych F -rodzajów, a więc stosuje kontrastową metodę porównawczą. Do puli czynników głównych występujących w strukturze esencjalnej wielkości F na obiekcie O_1 należą: A, B, C, D, E, G , natomiast składowymi puli czynników głównych struktury esencjalnej wielkości F określonej na obiekcie O_2 są czynniki A, B, C, H, I, J :

$$O_1: A, B, C, \mathbf{D}, \mathbf{E}, \mathbf{G}$$

$$O_2: A, B, C, \mathbf{H}, \mathbf{I}, \mathbf{J}$$

Czynniki A, B i C nazwijmy czynnikami *wspólnymi* dla wielkości F określonej na obu obiektach, a czynniki D, E, G oraz H, I, J – czynnikami *partykularnymi* dla wielkości F . Na mocy podjętej decyzji każdy czynnik należący do czynników wspólnych jest czynnikiem ubocznym dla wielkości F (choć w jakimś zakresie uniwersum wielkości F jest czynnikiem głównym i stąd należy do wyróżnionej puli czynników głównych). Przyjęta hipoteza badawcza sprawa, że badacz poszukuje czynników głównych dla wielkości F wśród czynników *partykularnych*. W rozważanym przypadku czynnikami głównymi dla wielkości F na obiekcie O_1 mogą być czynniki D, E lub G , a dla wielkości F na obiekcie O_2 – czynniki H, I lub J . Należy jednak podkreślić, że nie każdy z czynników partykularnych może być czynnikiem głównym dla wielkości F określonej na danym obiekcie. Wśród nich mogą się znaleźć zarówno czynniki uboczne dla wielkości F (ale będące dla niej głównymi w jakimś innym zakresie tej wielkości), jak i czynniki główne dla wielkości F w danym zakresie. Wszystkie porównywane determinanty należą jednak, podkreślmy raz jeszcze, do puli czynników głównych wyróżnionych przez założenia teoretyczne badacza.

Na tym polega więc skuteczność poznawcza kontrastowej analizy porównawczej w świetle proponowanej eksplikacji: pozwala zawęzić krąg czynników, wśród których należy poszukiwać czynników głównych. Metoda okazuje się przydatnym narzędziem heurystycznym w trzeciej fazie budowy teorii idealizacyjnej, kiedy dokona się już wstępnego podziału czynników na istotne i nieistotne i przyjmie perspektywę teoretyczną określającą, jaki typ czynników odgrywa rolę czynników głównych. Dzięki metodzie porównawczej spośród puli czynników głównych można wyróżnić te, które w danym zakresie wielkości F są czynnikami głównymi.

Jeżeli badacz uzna, że wielkość F określona na O_1 i O_2 należy do dwóch F -gatunków tworzących jeden F -rodzaj, to poszukuje jednego, a nie dwóch odrębnych czynników głównych. Stosuje w tym celu paralelną strategię porównawczą. Mamy dwa zbiory czynników wpływających na wielkość F na dwóch obiektach:

$$O_1: \mathbf{A}, \mathbf{B}, \mathbf{C}, D, E, G$$

$$O_2: \mathbf{A}, \mathbf{B}, \mathbf{C}, H, I, J$$

Na mocy przyjętych założeń teoretycznych badacz poszukuje czynnika głównego w obrębie czynników wspólnych dla wielkości F na obu obiektach. W analizowanym przykładzie są to czynniki A, B i C . Natomiast czynniki partykularne mogą być determinantami ubocznymi dla wielkości F w rozważa-

nym zakresie (choć w innych są głównymi i stąd należą do puli czynników głównych wyróżnionych przez założenia teoretyczne). Są to D , E i G , wpływające na wielkość F na O_1 , oraz H , I i J , wpływające na wielkość F na O_2 .

Tutaj ponownie paralelna analiza porównawcza zawęży jedynie krąg czynników, wśród których mogą „ukrywać się” czynniki główne w danym zakresie wielkości F . Dalsza hierarchizacja czynników oraz sformułowanie zależności między wielkością F a wpływającymi na nią czynnikami głównymi wyznaczana jest przez zakładaną teorię.

Aby jeszcze bardziej zawęzić krąg czynników, wśród których mogą znajdować się czynniki główne, badacz stosuje makrokauzalną metodę porównawczą, która jest połączeniem metody paralelnej i kontrastowej. Na pierwszym etapie badacz uznaje, że wielkość F określona na O_1 i O_2 należy do tego samego F -rodzaju. Aby wykryć czynnik główny, stosuje paralelną metodę porównawczą. Rozważmy przykład:

$$O_1: \mathbf{A}, \mathbf{B}, \mathbf{C}, D, E, G$$

$$O_2: \mathbf{A}, \mathbf{B}, \mathbf{C}, H, I, J$$

W wyniku zastosowania tej odmiany metody porównawczej czynnika głównego należy poszukać wśród czynników A , B i C . Aby jeszcze bardziej zawęzić krąg czynników, badacz stosuje kontrastową metodę porównawczą. Zestawia wtedy strukturę esencjalną wielkości F określoną na O_1 i O_2 ze strukturą esencjalną wielkości F na O_3 . Kontrastowanie musi spełnić dwa warunki:

- i. wielkość F na obiekcie O_3 musi przybrać jakąś wartość m różną od wartości n , którą przybiera wielkość F na O_1 i O_2 ;
- ii. wielkość F na obiekcie O_3 musi posiadać dostatecznie zbliżoną strukturę esencjalną do wielkości F określonej na O_1 i O_2 .

Symbolicznie można to przedstawić w następujący sposób:

$$O_1: \mathbf{A}, \mathbf{B}, \mathbf{C}, D, E, G$$

$$O_2: \mathbf{A}, \mathbf{B}, \mathbf{C}, H, I, J$$

$$O_3: \mathbf{C}, D, E, G, I, J$$

Czynnikami wspólnymi dla wielkości F na dwóch obiektach O_1 i O_2 są czynniki A , B i C . Wśród nich należy zatem poszukać czynnika głównego (czynników głównych). Testem jest analiza przypadku, w którym wielkość F na obiekcie O_3 przybiera wartość m („przypadek negatywny”) odmienną od wartości n , mimo „znacznego podobieństwa” struktury esencjalnej F określonej na obiekcie O_3 do struktury esencjalnej F na obiektach O_1 oraz O_2 . W strukturze esencjalnej „przypadku negatywnego” występuje bowiem czynnik C uznany wstępnie za główny oraz pewne czynniki uboczne (E , G , I , J).

Nie występują natomiast dwa pozostałe czynniki uznane za główne: *A* i *B*. Ponieważ wielkość *F* przybrała wartość odmienną od wartości *n*, można uznać, że zaważyła na tym nieobecność czynników *A* i *B*.

Aby określić, który z czynników *A* i *B* jest czynnikiem głównym, badacz może kontynuować kontrastowanie. Poszukuje wtedy kolejnego przypadku kontrolnego: jest to wielkość *F* określona na obiekcie *O*₄ i przybierająca wartość *l* odmienną od wartości *n*, lecz posiadająca dostatecznie podobną strukturę esencjalną do wielkości *F* na wcześniej analizowanych obiektach. Symbolicznie zapiszmy to w następujący sposób:

*O*₁: **A, B, C, D, E, G**

*O*₂: **A, B, C, H, I, J**

*O*₃: **C, D, E, G, I, J**

*O*₄: **B, D, E, G, H, J**

W strukturze esencjalnej drugiego „przypadku negatywnego” występuje czynnik *B* uznany za główny. Brak w niej natomiast dwóch pozostałych czynników głównych: *A* i *C*. Ponieważ w pierwszym przypadku kontrolnym w strukturze esencjalnej wielkości *F* zabrakło czynników *A* i *B*, a teraz *A* i *C*, można uznać, że czynnikiem wpływającym w największym stopniu na to, że wielkość *F* na obiektach *O*₁ i *O*₂ przybrała wartość *n*, jest czynnik *A*. Tam, gdzie czynnik *A* występował w strukturze esencjalnej wielkości *F*, przybrała ona wartość *n*, a tam, gdzie zabrakło czynnika *A*, wielkość *F* przybrała natężenie inne niż *n*.

Wydaje się, że makrokauzalna metoda porównawcza jest efektywniejsza od dwóch pozostałych, ponieważ za jej pomocą można jeszcze bardziej zacieśnić krąg czynników, wśród których poszukuje się głównych determinant badanego zjawiska. Jednak efektywność zarówno jej, jak i pozostałych odmian zależy od pewnych ukrytych założeń teoretycznych, które są rzadko spełnione w naukach społecznych i historycznych.

Po pierwsze, trudno znaleźć w naukach historycznych odrębne przypadki badawcze różniące się od siebie brakiem tylko jednego z czynników będących w polu zainteresowania badacza⁴. Po drugie, upraszczająco przyjmuje się, że wpływ czynników na badaną wielkość jest niezależny od natężeń, jakie przybiorą czynniki determinujące⁵. Po trzecie, uznaje się, że działające czynniki

⁴ Był tego świadom już Mill, który zastosowanie swoich kanonów widział przede wszystkim w naukach eksperymentalnych.

⁵ Warunek ten nie jest spełniony w pracy Skocpol, która w toku wywodu zmienia status analizowanych przez siebie czynników. Początkowo przyjmuje, że rozważane przez nią czynniki występują w stałym natężeniu, lecz później traktuje je jako czynniki nominalne i porządkowe (Nowak 1977: 33-37). Wprowadza np. cztery odmiany społeczeństw agrarnej biurokracji: częściowo zbiurokratyzowana monarchia absolutna, wysoce zbiurokratyzowa-

nie wchodzą ze sobą w interakcje⁶. Po czwarte wreszcie, zakłada się, że rozpatrywane przypadki są od siebie niezależne⁷. Warunki te na ogół nie są spełnione w naukach historycznych, co ogranicza stosowalność metody porównawczej i wpływa na jej zawodność.

5. O STATUSIE TEORII REWOLUCJI W SOCJOLOGII HISTORYCZNO-PORÓWNAWCZEJ. PODSUMOWANIE

W świetle przeprowadzonej analizy metoda porównawcza, przynajmniej jej wersja stosowana w socjologii historyczno-porównawczej i rozpatrywana na przykładzie *States and Social Revolutions*, nie jest teoretycznie neutralną, czystą metodą indukcyjną⁸. Założenia teoretyczne decydują bowiem o wyborze problemu badawczego i przypadków będących przedmiotem badania (zob. np. Ragin 1981: 117). Warto w tym miejscu przytoczyć opinię Kazimierza Ajdukiewicza o roli założeń teoretycznych w kanonach Milla:

W rzeczywistości ten, kto pragnie wykryć przyczynę jakiegoś zjawiska, nie jest *tabula rasa*, nie jest wyzuty z wszelkiej teoretycznej wiedzy. Ta wiedza teoretyczna pozwala mu, gdy zaobserwuje w jakimś przypadku zjawisko *B*, którego przyczyny szuka, od razu

---

ne państwo absolutne, częściowo zbiurokratyzowane państwo absolutne i wysoce zbiurokratyzowane państwo, które rozważane są jako odrębne czynniki nominalne oraz porządkuje presję zewnętrzną, wprowadzając takie jej odmiany jak: łagodna, umiarkowana, silna i ekstremalna. Przekształcenia te dokonywane są w sposób intuicyjny, co sprawia, że nieznanym jest wpływ tych podczynników na wybuch rewolucji (w sprawie metodologicznej analizy tego wymiaru teorii Skocpol zob. Mahoney 2000: 389-390, 404-405). Warto jednak zauważyć, że późniejsze ujęcia zainspirowane pracą Skocpol wolne są od tego typu błędów. Np. John Foran (1997: 228) twierdzi, że zwycięskie rewolucje społeczne w krajach trzeciego świata (Meksyk 1910-1920, Kuba 1953-1959, Iran 1977-1979, Nikaragua 1977-1979, Chiny 1949) są rezultatem działania takich powiązanych ze sobą wzajemnie czynników, jak rozwój zależny, opresyjne państwo, kultura opozycji politycznej, kryzys gospodarczy, otwarcie zewnętrzne. Czynniki te konsekwentnie pojmowane są przez niego jako stałe, a nie np. porządkowe czy ilościowe. Autor następnie rozważa przypadki dwudziestu nieudanych rewolucji w różnych krajach świata — według niego są one wynikiem braku co najmniej jednego z pięciu wyróżnionych czynników (Foran 1997: 259-260).

⁶ W sprawie eksplikacji interakcji czynników w aparaturze pojęciowej ITN zob. Brzeziński 1975, Brzechczyn 1998: 101-103.

⁷ Takie założenie wprowadza Skocpol (1979: 39), rozważając rewolucję francuską, rosyjską i chińską. Jest to założenie kontrfaktyczne, ponieważ rewolucja 1789 r. we Francji przynajmniej ideowo oddziaływała na późniejsze XIX-wieczne rewolucje na kontynencie europejskim, a rewolucja chińska wzorowała się na bolszewickiej.

⁸ Por. również krytyczne uwagi Tadeusza Kotarbińskiego (1986: 253-258) na temat kanonów Milla.

wyróżnić spośród towarzyszących mu w tym przypadku zjawisk te, które mogłyby być tą przyczyną, i oddzielić je od wszystkich innych, które wprawdzie w tym przypadku wystąpiły, ale o których wie skądinąd, że nie mogą mieć żadnego wpływu na zjawisko *B* (Ajdukiewicz 1965: 163, por. 157-170).

Parafrazując tę wypowiedź Ajdukiewicza w aparaturze pojęciowej idealizacyjnej teorii nauki, można stwierdzić, że metoda porównawcza przydatna jest w pierwszym stadium budowy teorii, gdy badacz dysponuje perspektywą ontologiczną pozwalającą oddzielić czynniki wpływające na badane zjawisko od tych, które nie wywierają na nie wpływu. Tymczasem w świetle przedstawionej analizy metoda porównawcza przydatna ma być dopiero na trzecim etapie budowy teorii, gdy badacz po przyjęciu perspektywy teoretycznej zamierza zbudować obraz struktury esencjalnej wielkości *F*. Niemniej, w obu interpretacjach założenia teoretyczne są niezbędne do płodnego wykorzystania metody porównawczej.

Jeżeli badacz przyjmuje, że analizowane przypadki badawcze należą do odmiennych rodzajów, to stosuje metodę kontrastową i poszukuje czynników głównych w obrębie czynników partykularnych występujących w strukturach esencjalnych porównywanych przypadków. Jeśli uzna, że porównywane przypadki należą do tego samego rodzaju, to stosuje metodę paralelną i poszukuje czynników głównych w obrębie czynników wspólnych występujących w strukturach esencjalnych porównywanych przypadków. Podsumowując, metoda porównawcza przydatna jest wtedy, gdy badacz kierowany wcześniej przyjętymi założeniami ontologicznymi i teoretycznymi wie, co i po co porównuje.

Dokonana eksplikacja pozwala wyjaśnić, dlaczego „pewne zmienne są bardziej uprzywilejowane od innych” (Nichols 1986: 177) oraz trafniej niż sama Skocpol zinterpretować fazy jej pracy badawczej. Mianowicie, wbrew metodologicznym komentarzom autorki można w jej postępowaniu wyróżnić trzy, a nie dwie fazy: w pierwszym stadium, zanim jeszcze przystąpiła do pracy nad książką, przyjęła perspektywę teoretyczną łączącą — jak sama przyznała — Marksowską koncepcję relacji klasowych i teorię konfliktu politycznego (Skocpol 1979: 13). Obrane perspektywy teoretyczne kierowały jej poszukiwaniami w drugiej, empirycznej fazie pracy. Wówczas w literaturze przedmiotu spośród teoretycznie wyróżnionej puli możliwych czynników głównych wyróżniała te, które występowały we wszystkich analizowanych przez nią przypadkach. Powszechność występowania stała się dodatkowym kryterium istotności. Czynniki wprowadzone do modelu musiały bowiem spełniać dwa kryteria: (i) być wyróżnione w zakładanej perspektywie teoretycznej i (ii) występować we wszystkich analizowanych przez nią przypadkach rewolucji. Metoda porównawcza okazywała się przydatna w sprawdzeniu, czy dany czynnik spełnia drugie kryterium. W trzeciej fazie pracy Skocpol anali-

zowała przypadki negatywne, zawężając jeszcze bardziej pulę czynników głównych i testując wysunięte w trakcie pracy hipotezy.

Warto postawić pytanie, jaki jest status naukowawczy teorii rewolucji rozwijanej w socjologii historyczno-porównawczej. Aby móc odpowiedzieć na tak postawione pytanie, trzeba dysponować jakąś określoną wizją rozwoju nauki.

Leszek Nowak i Sławomir Magala (1979) wyróżnili trzy okresy w rozwoju nauki: spekulatywny, empiryczny i idealizacyjny. W okresie spekulatywnym funkcję wyjaśniającą pełni perspektywa ontologiczna prowadząca do identyfikacji czynników, których obecność lub wpływ nie podlegają empirycznej weryfikacji. W fazie empirycznej stosuje się metodę systematycznej obserwacji faktów i wyprowadzanie z nich uogólnień. Podstawową metodą poznawczą jest tu metoda indukcji. W okresie idealizacyjnym zgromadzony materiał empiryczny poddaje się wyjaśnieniu. Podstawową metodą poznawczą staje się wtedy idealizacja prowadząca do formułowania praw idealizacyjnych (stadium empiryczno-idealizacyjne) i teorii idealizacyjnych (stadium teoretyczno-idealizacyjne). W różnych naukach ów przełom idealizacyjny nastąpił w różnym czasie: w fizyce na początku XVII w. za sprawą Galileusza, w biologii w XIX w. za sprawą Darwina, w ekonomii w tym samym stuleciu za sprawą Marksa, w językoznawstwie w XX w. za sprawą Chomsky'ego. Jak stwierdza jednak Nowak:

nie we wszystkich naukach empirycznych przejście to do tej pory nastąpiło. Liczne nauki humanistyczne znajdują się stale w pierwszym okresie swego rozwoju, zbierając dane empiryczne nieodzowne dla należytego wyjaśniania badanych przez nie sfer rzeczywistości, wyjaśniania, którego dokonać będzie mogła jednak tylko teoria o innej naturze metodologicznej niż zestaw empirycznych generalizacji (Nowak 1977: 61).

Ten trójfazowy podział historii nauki jest nadal zbyt zgrubny. Między fazą drugą a trzecią należałoby wyróżnić przejściowe stadium empiryczno-pre-idealizacyjne. Na tym etapie nagromadzony materiał empiryczny wyjaśnia się przez budowę zależności przyczynowych i modeli. Wyboru czynników głównych nie dokonuje się wyłącznie przez świadomie przyjętą perspektywę teoretyczną, na mocy której dokonuje się ich hierarchizacji i określa zakres ich obowiązywania. Pomocniczego kryterium dostarcza metoda porównawcza. Powtarzalność występowania wyróżnionych wstępnie czynników głównych w zbiorze wyselekcjonowanych przypadków badawczych jest kryterium ich wyższej istotności. Występujące w tym stadium pewne rudymenty metody idealizacji błędnie interpretuje się w sposób indukcyjny.

Francesco Coniglione wyróżnił cztery typy postaw uczonych:

(1) uczeni, którzy nie stosują idealizacji w praktyce naukowej i nie są metodologicznie świadomi możliwości zastosowania takiej metody;

(2) uczeni, którzy stosują idealizację w praktyce badawczej, lecz nie są metodologicznie świadomi tego, co robią (bądź interpretują to opacznie);

(3) uczeni, którzy stosują idealizację w praktyce naukowej i są metodologicznie świadomi tego, co robią;

(4) uczeni, którzy nie stosują idealizacji w praktyce badawczej, lecz są metodologicznie świadomi zastosowania tej metody w innych dziedzinach wiedzy niż nauka (Coniglione 2004: 63).

W stadium spekulatywnym i empirycznym dominuje pierwszy typ postawy naukowej (uczeni nie stosują idealizacji w praktyce naukowej i nie są metodologicznie świadomi możliwości zastosowania takiej metody), a w idealizacyjnym — trzeci (uczeni stosują idealizację w praktyce naukowej i są metodologicznie świadomi tego, co robią). Natomiast w przejściowym stadium *empiryczno-preidealizacyjnym* dominuje drugi typ postawy badawczej: naukowcy stosują idealizację w swej praktyce, lecz nie są metodologicznie świadomi tego, co robią, ze wszystkimi tego poznawczymi następstwami.

W teoriach rewolucji rozwijanych w socjologii historyczno-porównawczej — jeżeli przypadek *States and Social Revolutions* i prac inspirowanych podejściem Skocpol uznać za reprezentatywny dla całej dyscypliny — nie spotykamy na ogół świadomie wprowadzanych założeń idealizujących, na podstawie których konstruowałoby się wyidealizowane modele rozwoju historycznego oraz dokonywało się ich konkretyzacji. Trudno je zatem uznać za przejaw świadomie zastosowanej metody idealizacji. Jednakże zarówno teorie rewolucji formułowane w tej dyscyplinie (zob. Brzechczyn 2007), jak i metodologia dają się — jak widać — doskonale rekonstruować w aparaturze pojęciowej idealizacyjnej teorii nauki. Jak zatem wyjaśnić ten paradoks?

Wydaje się, że przypadek Skocpol reprezentuje właśnie drugi typ postawy naukowej. *States and Social Revolutions* nie przypominają bowiem w niczym typowej historii faktograficznej, lecz można z niej wydobyć pewien wyraźny model rewolucji. Tymczasem zgodnie z metodologicznymi deklaracjami Skocpol budowana przez nią teoria rewolucji ma być przykładem zastosowania metody zgodności i różnicy Milla. Słusznie nie zgadzają się z tym zdaniem niektórzy komentatorzy jej pracy (Nichols 1986, Hanzel 2010: 332), trafnie zauważając, że jej metodologiczne deklaracje nie są zgodne z jej praktyką badawczą, co pośrednio przyznała sama zainteresowana (Skocpol 1986: 188). Wydaje się zatem, że obecnie rozwijana w socjologii historyczno-porównawczej teoria rewolucji reprezentuje pośrednie stadium empiryczno-preidealizacyjne.

BIBLIOGRAFIA

- Abrams P. (1982), *Historical Sociology*, Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Ajdukiewicz K. (1965), *Logika pragmatyczna*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Bonnell V. E. (1980), *The Uses of Theory, Concepts and Comparison in Historical Sociology*, „Comparative Studies in Society and History” 22(2), 156-175.
- Brzechczyn K. (1998), *Odrębność historyczna Europy Środkowej. Studium metodologiczne*, Poznań: Humaniora.
- Brzechczyn K. (2007), *Rozwój teorii rewolucji w socjologii historyczno-porównawczej. Próba analizy metodologicznej* [w:] *O rewolucji. Obrazy radykalnej zmiany społecznej*, K. Brzechczyn, M. Nowak (red.), Poznań: Wydawnictwo Naukowe IF UAM, 37-64.
- Brzechczyn K. (2009), *Polityka jako proces rewolucyjnej zmiany społecznej. Od Marksa do współczesnych teorii rewolucji w socjologii historyczno-porównawczej* [w:] *Koncepcje polityki*, W. Wesołowski (red.), Warszawa: Scholar, 209-253.
- Brzechczyn K. (2013), *Zwycięska rewolucja i przegrana modernizacja. Próba parafrazy teorii rewolucji społecznych Thedy Skocpol w aparaturze pojęciowej nie-Marksowskiego materializmu historycznego* [w:] *Jednostka w układzie społecznym. Próba teoretycznej konceptualizacji* („Poznańskie Studia z Filozofii Humanistyki” 22), K. Brzechczyn, M. Ciesielski, E. Karczyńska (red.), Poznań: Wydawnictwo Naukowe WNS UAM, 223-252.
- Brzeziński J. (1975), *Interaction, Essential Structure, Experiment*, „Poznań Studies in the Philosophy of the Sciences and the Humanities” 1, 43-58.
- Brzeziński J., Burelka J., Klawiter A., Łastowski K., Magała S., Nowak L., Patryas W. (1976), *Prawo, teoria, sprawdzanie* [w:] *Teoria a rzeczywistość* („Poznańskie Studia z Filozofii Nauki” 1), L. Nowak (red.), Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 107-133.
- Burawoy M. (1989), *Two Methods in Search of Science. Skocpol versus Trotsky*, „Theory and Society” 18(6), 759-805.
- Coniglione F. (2004), *Between Abstraction and Idealization. Scientific Practice and Philosophical Awareness* [w:] *Idealization XI: Historical Studies on Idealization (Poznań Studies in the Philosophy of the Sciences and the Humanities, 82)*, F. Coniglione, R. Poli, R. Rollinger (red.), Amsterdam: Rodopi, 59-110.
- Chodak J. (2012), *Teorie rewolucji w naukach społecznych*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Delanty G., Isin E. F. (red.) (2003), *Handbook of Historical Sociology*, Thousand Oaks, CA: Sage.
- Emigh R. J. (1997), *The Power of Negative Thinking. The Use of Negative Case Methodology in the Development of Sociological Theory*, „Theory and Society” 26(5), 649-684.
- Foran J. (1997), *The Comparative-Historical Sociology of Third World Social Revolutions. Why a Few Succeed, Why Most Fail* [w:] *Theorizing Revolutions*, J. Foran (red.), London: Routledge, 227-268.
- Goldstone J. (2003), *Comparative Historical Analysis and Knowledge Accumulation in the Study of Revolution* [w:] *Comparative Historical Analysis in the Social Sciences*, J. Mahoney, D. Rueschemeyer (red.), Cambridge: Cambridge University Press, 41-90.
- Hanzel I. (2010), *Studies in the Methodology of Natural and Social Sciences*, Frankfurt am Main: Peter Lang.

- Hechter M., Kiser E. (1991), *The Role of General Theory in Comparative-Historical Sociology*, „American Journal of Sociology” 97(1), 1-30.
- Kalberg S. (1994), *Max Weber's Comparative Historical Sociology*, Cambridge: Polity Press.
- Kolasa A. (1996), *Socjologia historyczna – problemy przedsięwzięcia interdyscyplinarnego*, „Historyka. Studia Metodologiczne” 26, 3-20.
- Kotarbiński T. (1986), *Elementy teorii poznania, logiki formalnej i metodologii nauk*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Lange M. (2013), *Comparative-Historical Methods*, Thousand Oaks, CA: Sage.
- Mahoney J., Rueschemeyer D. (red.) (2003), *Comparative Historical Analysis in the Social Sciences*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Mahoney J. (2000), *Strategies of Causal Inference in Small-N Analysis*, „Sociological Methods and Research” 28(4), 387-424.
- Mill J. S. (1962), *System logiki dedukcyjnej i indukcyjnej*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Nichols E. (1986), *Skocpol on Revolution. Comparative Analysis vs. Historical Conjuncture*, „Comparative Social Research” 9(1), 163-186.
- Nowak L. (1970), *O zasadzie abstrakcji i stopniowej konkretyzacji* [w:] *Założenia metodologiczne „Kapitału” Marksa*, J. Topolski (red.), Warszawa: KiW, 123-218.
- Nowak L. (1971), *U podstaw marksowskiej metodologii nauki*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Nowak L. (1974), *Zasady marksistowskiej filozofii nauki. Próba systematycznej rekonstrukcji*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Nowak L. (1977), *Wstęp do idealizacyjnej teorii nauki*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Nowak L. (1979), *Problem adekwatności teorii w idealizacyjnej teorii nauki* [w:] *Konfrontacje i parafrazy („Poznańskie Studia z Filozofii Nauki” 4)*, K. Łastowski, L. Nowak (red.), Warszawa-Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 29-38.
- Nowak L. (1980), *The Structure of Idealization. Towards a Systematic Interpretation of the Marxian Idea of Science*, Dordrecht: Reidel.
- Nowak L. (1996), *Idealizacyjna koncepcja nauki. Przegląd zastosowań i rozwinięć* [w:] *Oblicza idealizacji („Poznańskie Studia z Filozofii Humanistyki” 15)*, R. Egiert, A. Klawiter, P. Przybysz (red.), Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 11-74.
- Nowak L., Nowakowa I. (2000), *The Richness of Idealization („Poznań Studies in the Philosophy of the Sciences and the Humanities” 69)*, Amsterdam: Rodopi.
- Nowak L., Magala S. (1979), *Problem historyczności poznania w idealizacyjnej koncepcji nauki* [w:] *Odkrycie, abstrakcja, prawda, empiria, historia a idealizacja*, A. Klawiter, L. Nowak (red.), Warszawa-Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 211-225.
- O’Kane R. H. T. (1995), *The National Causes of State Construction in France, Russia and China*, „Political Studies”, 43(2), 2-21.
- Paprzycka K. (2005), *O możliwości antyredukcjonizmu*, Warszawa: Semper.
- Paprzycka K., Paprzycki M. (1992), *Accuracy, Essentiality and Idealization* [w:] *Idealization III: Approximation and Truth („Poznań Studies in the Philosophy of the Sciences and the Humanities” 25)*, J. Brzeziński, L. Nowak (red.), Amsterdam: Rodopi, 255-265.
- Ragin Ch. (1981), *Comparative Sociology and the Comparative Method*, „International Journal of Comparative Sociology” 22, 102-120.
- Skocpol T. (1979), *States and Social Revolution*, Cambridge: Cambridge University Press.

- Skocpol T. (1984a), *Emerging Agendas and Recurrent Strategies in Historical Sociology* [w:] *Vision and Method in Historical Sociology*, T. Skocpol (red.), Cambridge: Cambridge University Press, 356-391.
- Skocpol T. (red.) (1984b), *Vision and Method in Historical Sociology*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Skocpol T. (1986), *Analysing Causal Configuration in History. A Rejoinder to Nichols*, „Comparative Social Research” 9(1), 187-194.
- Skocpol T., Somers M. (1980), *The Uses of Comparative History in Macro-Social Inquiry*, „Comparative Studies in Society and History” 22(2), 156-173.
- Sosnowska A. (2004), *Zrozumieć zacofanie. Spory historyków o Europę Wschodnią (1947-1994)*, Warszawa: Trio.
- Smith D. (1991), *The Rise of Historical Sociology*, Cambridge: Polity Press.
- Tilly C. (1981), *As Sociology Meets History*, New York, NY: Academic Press.
- Tilly C. (1984), *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*, New York, NY: Russell Sage Foundation.
- Zajęcki M. (2013), *Założenia esenejalistyczne idealizacyjnej teorii nauk*, „Studia z Filozofii Polskiej” 8, 11-22.